

AZ ÁLDOZATOK VÉTKE? (Néhány megjegyzés a sztálini terror magyarázatául)

"... tisztában voltunk azzal, hogy a lefejezés politikája nagy veszélyekkel terhes ... A lefejezés és a vérontás módszere ... veszélyes és ragályos. Ma lecsapunk egy fejet, holnap egy másikat, egy nappal később még egyet - a végén mi marad a pártból?"

(Sztálin)

"Senki sem uralkodhat büntetlenül."
(Saint-Just)

"Előbb vagy utóbb a szovjet nép a vádlottak padjára ülteti önt, mint a szocializmus árulóját, a nép tényleges ellenségét, éhínségek okozóját és koncepciók perék szervezőjét." - fejezi be Sztálin feletti vádiratát Fjodor Raszkolnyikov, a régi bolsevik gárda tagja, a polgárháború hőse, a Balti Flotta volt parancsnoka, a fiatal szovjet diplomácia több fontos posztját betöltő kádere. Raszkolnyikov 1939 augusztusában, egy éves kényszeremigrációval a háta mögött, már halálos betegségével tusakodva írta meg Nizzában szakítólevelét Sztálinnal és rezsimével. Levelét vádiratnak, az őt számkivető rendszer leleplezésének szánta. Ezt a vádpontokra emlékeztető bűnlajstrom mellett az is bizonyítja, hogy az iratot átadta a francia Havas hírügynökségnek, amely azt a sajtóorgánumok rendelkezésére bocsátotta. A levél megjelenése után hamarosan meghalt, hátrahagyva az utókor számára e megrázó testamentumot avégből, hogy segítse azt az ítélet meghozatalában. De ki felett is kell ítélkezni? Az ekkorra már teljesen a Kreml bástyái mögé húzódó, kizárólag csak legbelsőbb mamelukjaival érintkező, mindenkivel szemben gyanakvó, hallgatag és kegyetlen diktátor, vagy egész rendszere felett, amelyben maga Raszkolnyikov is fontos posztokat töltött be 1938 áprilisáig. Raszkolnyikov válasza egyértelmű: "A szovjet nép azonban nagyon jól tudja, hogy mindenképp ön a felelős." A levélben felsorolt minden egyes gaztett elkövetőjének megnevezett Sztálin iránti gyűlölet jogosságát, ha nem is lehet kétségbevonni - hiszen azóta már sok forrás bizonyította, hogy a rosszhiszemű környezete által félrevezetett vezér sztorija legenda, - de mindenképpen árnyalni, tudományos igénnyel értelmezni kell.

Raszkolnyikov nem kis keserőséggel írta: "Túl sokáig hallgattam," majd hozzáteszi, "Nekem nem önnel és elkárhozott rendszerével volt nehéz szakítanom, hanem ama régi lenini párt maradványaival, amelyekben kevés híján harminc évet töltöttem, s amit ön három év alatt szétzúzott." Ha e sorok őszinteségében nincs is okunk kételkedni, mégis föl kell hívni egy nem elhanyagolható tényre a figyelmet. Ez a nyílt szakítást proklamáló irat azután született, hogy íróját távollétében perbefogták, és mint Trockista ügynököt és hazaárulót elítélték. Mindaddig azonban, amíg ez nem történt meg, többször is kérelmezte hazája párizsi nagykövetségén állampolgárságának megtartását. A Moszkvába rendelő utasítást is csak akkor szegte meg, amikor Szófiában - nagykövetségi székhelyén - elutazása előtt, arról értesült, hogy megfosztották pozíciójától. Addig tehát tagja és hű katonája maradt annak a pártnak és vezérének, amely 1936-tól folyamatosan rendezte korábbi vezető funkcionáriusai ellen a koncepciós pereket és tizedelte meg az apparátust. Sőt, annak ellenére, hogy Sztálin szemére veti: "Megrágalmazta és agyonlövötte Lenin régi harcostársait - Kamenyevet, Zinovjevét, Buharint, Rikovot és másokat, akikről nagyon jól tudta, hogy ártatlanok." - ő abban az időben is hű volt a sztálini irányvonalhoz, amikor ezeket és híveiket, mint ellenzékietek kizárták a párt soraiból, sőt sokukat átmenetileg deportálták is. A Raszkolnyikov levelénél is megrázóbb dokumentumban - Buharin kivégzése előtt írt végrendeletében - olvasható a következő pár sor:

"... Hiszen szervezetet kell kreálni - Buharin szervezetét, amely a valóságban nem létezik, nemcsak most, amikor már hetedik esztendeje, hogy köztem és a párt között a véleménykülönbségnek még árnyéka sem merül föl, hanem korábban a jobboldali ellenzék idején sem létezett ..."

Buharin olyan határozott politikai koncepcióval rendelkező bolsevik vezető volt, aki átlátta Sztálin és rendszere ostobaságát, embertelenségét, mégis kivégzése előtt 1938 márciusában azt hangsúlyozta, hogy 7 éve nem képviselt eltérő nézetet a hivatalostól. Azok a párttagok, vezetők és vezetettek, akik tegnap még megjárászt vagy valóságos odaadással vettek részt az árulóknak kikiáltott likvidálásában, másnap már egy újabb per - ha egyáltalában nem anélkül ítélték el őket - vádlottjai voltak.

Szándékosan csak az uralkodó apparátushoz tartozókról írok, holott jól tudom azt, hogy a szovjet társadalom egyetlen rétegét sem kímélte meg a terror.* Fejtegetésemnek az a célja, hogy közelebb vigyem az olvasót annak megértéséhez, hogy miként működött az a rendszer, amelyik a hatalmon lévő apparátust sem kímélte, sőt rendszeresen tizedelte. Roy Medvegyev idézi azt a moszkvai viccet a 30-as évek végéről, amely ezt a tényt jól alátámasztja: "Éjjel kopogtatnak az ajtón, s kintől felharsan a felszólítás: Belügyi Népbiztosság, kinyitni! Mire egy megriadt hang belülről így válaszol. Itt valami tévedés van polgártársak. Mi párton kívüliek vagyunk. A kommunisták egy emelettel feljebb laknak."

A rendszerrel bármi áron is lojálisan viselkedő párttagok magatartását megmagyarázhatja az ún. "bolsevik pszichózis". Ezt a jelenséget az egyik legelső, művészi formában való földolgozója, Arthur Koestler így írja le: "Múltja a mozgalom volt, a Párt. Jelene és jövője is a Párté, elválaszthatatlan a Párt sorsától, de a múlt egyenesen azonos volt vele. "Így alakulhatott ki a letartóztatása után az a típus, akiket Szolzsenyicin a "betájoltak" jelzővel illet. Gondolkodásuk rövid színopszisa pedig a következő: A pártnak mindig igaza van, Ő ártatlan és csak valami félreértésből kifolyólag tartóztatták le, ami ügyis hamarosan kiderül. Ehhez a viselkedési típushoz tartozók írták azt a rettenetes mennyiségű, de a címzett által soha el nem olvasott levélhalmazt Sztálinnak, amelyről Szolzsenyicin és Medvegyev egyaránt beszámolnak. Azok közül pedig, akik átláttak a mechanizmus működésén, sokan úgy okoskodtak, mint Koestler főhőse, a volt népbiztos, Rubasov. Mivel a bolsevik hagyományokon és ideológián kívül más kötődése nem volt, a dolgok adott irracionális rendjét megpróbálta a maga számára érthetővé, logikussá tenni, tehát a történelmi szükségszerűség szférájába utalta. Így könnyebben elfogadta az ellene lefolytatott hazug perben a ráosztott szerepet. Persze jócskán akadtak olyanok, akiket csak a mesterien kitervelt és hetekig tartó fizikai és lelki kínzás tört meg, és vállalták magukra a vádiratok hazugságtömegét.

E fenti felvetések, amelyek igazságértékét nem vonom kétségbe, mégsem adnak megnyugtató magyarázatot a kiinduló problémákra. Pszichikai és ideológiai tényezőkkel nem lehet kizárólagosan megmagyarázni azt a szituációt, hogy potenciális áldozatok ezrei, felelős beosztásban az ellenállás

* Ennek nagyságát a szakirodalom még nem tudta tisztázni. A Roy Medvegyev által közölt adat azonban érzékelteti ezt: a terror csúcspontján, (1936–1939) 4–5 millió ember pusztult el vizsgálati fogságban és a táborokban (kínzás, betegség, éhínség stb.). R.M. szerint ezen embermennyiség 10%-án hajtottak végre halálos ítéletet

legcsekélyebb jelét sem tanúsították leendő hóhéraikkal szemben. Ezt az is alátámasztja, hogy a vezető garnitúrában, távolodva időben a forradalomtól, egyre nőtt azoknak a száma, akik kevésbé elvi okokból, mint inkább személyes előrelépés által vezérelve léptek a bolsevik pártba és az állami apparátus soraiba. Ez utóbbiak viselkedését nem motiválták a fenti szempontok. Több támponttal szolgál, ha e hatalmas országban lezajló társadalmi folyamatokat és ezeknek az interperszonális kapcsolatokra gyakorolt hatását tekintjük át, mégha vázlatosan is. Mohse Levin a "futóhomok társadalom" fogalmával írta le azokat a változásokat, amelyek a 20-as és 30-as évek fordulóján zajlottak a Szovjetunióban. Az ekkor keresztülvitt ún. "második forradalom" következményei, a vörös gárdista rohammal végrehajtott kollektivizálás és iparosítás alapján alakította át az addigi társadalmi szerkezetet. Néhány jellemző adat álljon itt ennek megvilágítására:

A Szu. társadalmi szerkezetének átalakulása:

	1928	1937	növekedés
paraszság	117 m.	88 m.	- 29m.
munkásság	18 m.	55,4 m.	+ 37 m.
alkalmazott	8,4 m.	30,2 m.	+ 21 m.

(Az összlakosság eközben 20 millió fővel nőtt.)

A városi lakosság 1926-ban közel 26 millió főt tett ki, 1933-ban már 49 milliót, míg a sztálini korszak végén már 74 millió volt.

Ez, a Földünk történetében minden addigit felülmúló átrétegződés teljesen felbontotta a hagyományos társadalmi kötődéseket. A falvak elnéptelenedése (deportálások,* városokba való áramlás), a városok lakosságának hatalmas növekedése, (az ezzel járó nyomor kialakulása), új ipari települések

* Az ún. "kuláktalanításról" szóló adatok ellentmondásosak. Az akció méreteit azonban jól megvilágítják az alábbi egymásnak ellentmondó adatok: Ciepielewski szerint 60.000 aktív ellenforradalmár kulákat deportáltak, félrecső vidékekre, míg 150.000 főt más körzetbe telepítettek. A körzeten belüli áttelepítésre nem hoz adatot. Trifonov 265.000 kulákcsalád kitelepítéséről tud 1931 őszéig. Szerinte 586.000 kulákgazdaságot számoltak fel (= fosztottak meg vagyonától) az átszervezés idején. Medvegyev 50.000 aktív ellenforradalmárnak nyilvánított család deportálásáról ír, 112.000 gazdag kulákcsaládot pedig az ország félrecső vidékére telepítettek át. A két számnál több családot telepítettek át körzeten belül szerinte. Nove szerint a kuláktalanítás 1 millió családot, azaz kb. 4,5 millió főt érintett. (Az 1933-as pártplénum jelentésében 240.000 család áttelepítéséről tettek említést.)

létrehozása megkövetelte az ellenőrzés és irányítás felduzzadását, az állam adminisztrációs jellegének elburjánzását. Az egyik fő jellemzője volt ennek a korszaknak a gyorsan kiépülő, de annál kevesebb szakmai felkészültséggel rendelkező bürokrácia. (E felülről irányított és kikényszerített átrendeződés közben épült ki az az erőszakapparátus és módszerei, amelyek már nem csak a rendszer ellenzéke, hanem a lakosság széles tömegei, a párton belüli ellenzék, majd az apparátus, sőt az erőszakapparátuson belüli "elhajlók" ellen is használható volt.) Ez a folyamat lehetőséget adott a karrieristáknak arra, hogy a párt és az állami szervekbe áramoljanak. Másik következménye az volt, hogy felszívta magába a forradalom előttről még megmaradt elkötelezett munkások tehetségesebbjeit. Jól alátámasztja ezt a tendenciát az, hogy 1925-ben 40 párttagra jutott egy függetlenített funkcionárius, 1939-ben már 10-re. Az ismertetett társadalmi változásoknak két alapvető következménye volt. A forradalom eredeti tömegbázisát, a szervezett nagyipari munkásságot felváltotta egy elsőgenerációs, főleg paraszti származású, nagyszámban szakképzetlen proletárréteg. másrészt a régi bolsevik gárda tagjai az apparátuson belül elenyésző kisebbségbe kerültek. Ezzel az új, ideológiailag képzetlen, gárdával könnyebb volt Sztálinnak és körének elfogadtatnia a "második forradalom" következményeit. (Az 1933-as dél-oroszországi és ukrajnai éhezésnek ötmillió áldozata volt.) Ennek az apparátusnak, minthogy teljesen új és származásilag heterogén volt, semmilyen, a közös hagyományokban és vagyoni helyzetben gyökerező, "mi" tudata nem volt. Tagjainak helyzete a hivatali előljárójától és a Vezérhez való hűségétől függött. Így az őt érintő repressziókra nem úgy reagált, mint egy hagyományos társadalmi réteg. Egyes tagjainak ez ugyanis kifejezetten kedvezett, hiszen minden lehullott fej egyben egy megüresedett pozíciót is jelentett. Így a terror, minden szörnyűsége ellenére az apparátus egyes tagjainak mobilizációs lehetősége is volt. Merl Faidson hozott meggyőző adatokat annak illusztrálására, hogy ipari üzemek letartóztatott vezetői helyére fiatal, már a harmincas években diplomázott szakemberek kerültek. Így jöhetett létre a rendszert irányító garnitúrán belül a kölcsönös feljelentgetés és bizalmatlanság légköre, amelyben csak egyetlen biztos pont volt, maga a rendszert stabilizáló, szimbolizáló, a folyamatos öldöklésnek értelmet adó diktátor személye. Kialakult az az abszurd helyzet, amikor egy réteg egészének érdeke ellentmondásban állt az őt alkotó egyedek érdekeivel. Fokozta az apparátus kiszolgáltatottságát az a kettősség is, amely egyrészt a többi társadalmi réteg feletti kiváltságos helyzetéből, másrészt a felszínen kötelezően betartandó, formális "proletár etikett és életvitelből" adódott. Az utóbbit, ha a felsőbb érdek úgy kívánta, ki lehet játszani az első ellen, és már készen volt a letartóztatás indoklása. (Sztálin például örömmel nyugtázta, hogy az apparátus egyes veze-

tői megszédtek magukat a világháborúban legyőzött ellenség hátszágában. Akinck vaj van a füle mögött, az jobban kézben tartható.) Hegedűs András, aki Rákosi országlásának második csúcspontján Magyarország miniszterelnöke volt, mondta el egy vele készített interjúban az alábbiakat. 1952-ben, amikor ő már az ország ötödik vezető embere lett, le kellett adnia minden ingatlanát. Helyette kiutalták számára a funkciójánál fogva őt megillető villát, teljes berendezésével együtt. A lakásban található összes bútoron, még a sámlikon is rajta volt egy címke: az MDP tulajdona. Számára tehát a politikai bukás együtt járt az egzisztenciális csökkel is.

Ezért vélem túl sommásnak Trockij bürokrácia elméletét, amely szerint a Szovjetunióban, családtagjaikkal együtt olyan kb. 20-25 millió embert számláló réteg kezében volt a hatalom, amely jó úton volt affelé, hogy uralkodó osztállyá alakuljon. Hiányzott ehhez ugyanis két fontos kritérium, amely ezt lehetővé tette volna: a már említett "mi"-tudat és az egzisztenciális függetlenség. Az apparátus tagjainak helyzete és életmódja privilegizált volt a társadalom többi rétegéhez képest, de személyi biztonságuk semmivel sem volt jobb, mint a többihez tartozóké. Raszkolnyikov így ír erről: "... egyre-másra hozza létre a privilegizált csoportokat, kegyeivel halmozza el és alamizsnával látja el őket, de nem képes garantálni e "kérész életű kalifáknak", nem, hogy privilegiumaikhoz, de még az élethez való jogot sem." Így, ha valaki át is látta a rendszer abszurditását, a kellő társadalmi közeg hiányában nem volt kivel összefognia. Egyedül a tömegben, csak azt csinálhatta, amit a kijelölt irány megkövetelt tőle. Vagy pedig vállalta a magányos ellenállók kegyetlen sorsát, amire ritkán akadt példa. Ezek a társadalmi viszonyok tették lehetővé Sztálin és klikkjei számára, hogy az ellenállás legkisebb veszélye nélkül, ezrével hurcolhatták táborokba és vörpadra annak a társadalmi rétegnek a tagjait, amelybe a régi bolsevik gárda és az új rendszerben kizárólag önös érdekeiket keresők egyaránt beletartoztak. Ilyen tények ismeretében fogadom el Gouldnernek a sztálini Szovjetunióról tett megállapítását: "Nem nevezhető "integráltnak" egy társadalmi rendszer, amikor az engedelmesség félelemből ered és a legkisebb elhajlás is rejtett."

E fenti gondolati vázlat nem tartott a teljességre igényt. Szándékosan nem vettem föl olyan problémaköröket -pl. a bolsevik ideológia és következményei, az orosz történelem fejlődésében rejlő sajátosságok- amelyek pontosíthatják és árnyalhatják az általam kifejtetteket. Arra sem kerestem választ, hogy milyen összetevők motiválták az egész szovjet társadalmat gyötrő terrormechanizmus kialakulását. Írásom középpontjában annak a társadalmi közegnek a feltérképezése állt, amelyik Fjodor Raszkolnyikovot arra kényszer-

rítette, hogy csak azután merje kimondani őszinte véleményét Sztálin szocializmusáról és merjen azzal szakítani, miután az már kiteszította őt.

Nem állt szándékomban az egyéni felelősség elmosása, kizárólag a külső szükségszerűségbe ágyazása. Azonban racionális magyarázatot kell keresni arra, hogy mi okozhatta azt az erkölcsi katasztrófát, ami emberek millióinak mindennapjaiban "normálissá" tette az ép értelem és jóérzés számára elviselhetetlen tetteket. Emberek tömegesen csak különleges, rendkívüli viszonyok között követnek el embertelen tetteket. Először ezeket kell megismerni és megérteni, hogy aztán ítéletet alkothassunk róluk. Ez (vagy éppen ennek nem vállalása) már bennünket is érint, rólunk is stél. Más korszakok emberei feletti ítéletünk egyben jellemzi magunkhoz, jelenünkhöz való viszonyunkat is.

BELLAVICS ISTVÁN

* * *

A dolgozatban az alábbi művek gondolatait és adatait használtam fel. Az idézeteket is ezekből vettem.: Ciepielewski, J.: A Szovjetunió gazdaságtörténete (Bp. 1977) Deutscher, I.: A befejezetlen forradalom (tanulmányok, angolból fordítás), Uő: Sztálin (politikai életrajz, 1976 angolból fordítás), Faidson, M.: Hogyan kormányozzák Oroszországot? (Berlin, 1965 németből ford.), Gouldner, A.: A sztálinizmus: a belső gyarmatosítás vizsgálata (Telos 1977. No. 34. angolból ford.) Koestler, Arthur: Sötétség délben (München, 1981), Medvegyev, R.: Az igazság a mi erők (A sztálinizmus története és következményei, Frankfurt am M. 1973, németből ford.) Nove, A.: A Szovjetunió gazdaságtörténete (1969, angolból ford. Ránki György) Szolzsenyicin, A.: A GULAG szigetcsoport 1918-1956, I-II, München, 1975.), Trifonov, I.: A szovjet társadalom forradalmi átalakulása 1917-36. Bp. 1979. Trockij, L.: Az elárult forradalom (Párizs, 1963 franciából ford.) A sztálinizmus - eszmék történelmi megközelítésben Szerk.: Tucker, R. (New York, 1977. angolból ford.), Zsille Zoltán: Egy eszme árnyékában (Beszélgetések Hegedűs Andrással)